

ÖZBEGISTAN RESPUBLIKASYNYŇ ÝOKARY WE ÝÖRITE
ORTA BILIM MINISTRLOGI

BERDAK ADYNDAKY GARAGALPAK DOWLET
UNIWERSITETI

GARAGALPAK FILOLOGIYASY FAKULTETI

TURKI FILOLOGIYA KAFEDRASY

Fakultet dekany:

_____ dots. Turdybaew K

«_____» _____ 2012-nzi ýyl

5220100 – filologiya we dilleri okatmak (turkmen filologiyasy)
bakalawr ýönelişiniň 4-kurs talyby Amanowa Ogulžemalyň «Magtymguly
we turkmen edebi dili» mowzugyndaky

Gutardyş kesplik işi

Goramaga rugsat berildi

Türki filologiya kafedrasynyň

mudiri:

_____ Adilowa G.

«_____» _____ 2012-nzi ýyl.

NOKUS - 2012

Döwlet Attestatsiýa Komissiýasynyň

KARARY:

5220100 – filologiya we dilleri okatmak (turkmen filologiyasy)
bakalawr ýönelişiniň 4-kurs talyby Amanowa Ogulžemalyň «Magtymguly
we turkmen edebi dili» diýen mowzukdaky gutardyş kesplik işine

«_____» ball goyulsyn

DAK başlygy: _____

DAK orynbasary: _____

DAK agzalary: _____

Mowzuk: Magtymguly we turkmen edebi dili

Meyilnama:

Giriş

I BAP. Magtymgulynyň şygrylarynyň diliniň fonetikasy

II BAP. Magtymgulynyň eserleriniň diliniň morfologiyasy

III BAP. Magtymgulynyň şygrylarynda sözleriň ulanylyşy

Netize

Peydalanylan edebiyatlar

GIRIŞ

Dili biologik hadysa hasaplan alymlaryň pikiriçe, dil hem, edil iymek, icmek, yoremek, endikleri yaly nesilden-nesle miras gecipdir. Ol edil ösümlükler we haýwanlar ýaly,tebigy şertler bar erinde islendik ýartda, islendik wagtda tebigatyň kanuny boýunça her bir adamda dogabitdi döräpdir. Şeýle xem, dilsiz žemgyetçilik durmuşynyň ösüşini, ondaky gazanylan ustunlikleri, toplanan medeni we ruxy baylyklary goz öňümize getirmek kyn. Şonuň ucin-de xer bir xalk, millet oz ene dilini duypli owrenmage, onuň arassalygyny saklamaga, onuň ösüşine oz goşandyny goşmaga borcludyr.

«Diliň rowaclanmak yagdayyny žemgyetiň ösüş belleyar. Žemgyetiň taryny, şol dilde gepleyan xalkyň taryxyny bilman durup, diliň ösüş taryxyny düşünmek mumkin daldır»¹. Diymek, xer bir dili, onuň ösüş yoluny owrenmek ucin şol diliň eesi bolan xalkyň geçmiş taryxyna nazar taşlamalydyr.

Şonuň ucinem Prezidentimiz I.A.Karimow xer bir xalkyň ene dili xakynda şeýle manyly pikirleri aydyp gecyar. Yagny, «Ruxy dunya ynsana ene suydi, atanyň goreldesi, ata-babalarymyzyň nesixatlary bilen bile siňýär. Ene diliniň uly axmieti şondan ybaratdyr, yagny ol ruxy dünýäniň belgisi xokmunde adamlary ýakynlaşdyrýar we birleşdirýär»²

Xakykatdan-da, dilsiz žemgyetçilik durmuşynyň ösüşini, ondaky gazanylan ustunlikleri, toplanan medeni we ruxy baylyklary goz öňümize getirmek kyn. Şonuň ucin-de xer bir xalk, millet oz ene dilini duypli owrenmage, onuň arassalygyny saklamaga, onuň ösüşine oz goşandyny goşmaga borcludyr.

Şonuň ucinem, xer xalkyň oz Milli dili kemala geldi, xer bir xalk oz ene diliniň bardygyna buysanyar, guwanyar. Dil şol milletiň Kim ekenligini

¹ *Cikobaewa A.S. Wwedenie w yazykoznanie. C.1. Moskwa: «Nauka», 1952.-B. 78.*

² Karimow I. A. Özbekstan öziniň zaňalanyň xäm raýažlanyň žoly.- Nokis: Qarakalpakstan.1993. 76-77-sax.

bildiryan esasy alamatdyr. Şeýlelikde, diliň kemala gelmegi, Milli diliň rowaclanmagy-da belli-belli şaxslaryň Ady bilen alamatlandyrylyar. Mysal ucin, diliň taryxyny yzarlanymyzda, ozbek edebi diliniň esasyny Nowayy, garagalpak edebi diliniň esasyny Berdak goyan bolsa turkmen edebi diliniň esasyny Magtymgulydygyna taryx saxypalary şaýaýatlyk edyar. Magtymguly beyik şaxyr, dana şaxs bolmak bilen bile, gadymdan dowam edip gelyan ene dilimizi turkmen milli yazuw edebi dilimize binyat eden şaxyrdyr. Emma Magtymgulynyň kakasy Dowletmammet Azady bolsa oz goşgularyny, «Wagzy Azat» eserini kone cagatay dilinde yazypdyr.

Şeýlelikde, Magtymgulynyň dörediziligi turkmen edebi dili bilen berk baglanyşyklydyr diyip doly pikir yoredip bilyaris. Emma şeýle-de bolsa, şaxyryň dörediziliginiň edebi dil bilen baglanyşygy barada şu güne cenli turkmen dilşynaslygynda monografik gowrumde barlag alnyp barylanok. Şeýle meseleleri nazarda tutup, biz bu kesplik işimizde Magtymgulynyň dörediziliginde ulanylan turkmen diliniň kadalary barada durup gecmekcidiris.

Edbetde, Magtymgulynyň dörediziligi we turkmen edebi dilini doly bilmek ucin öňürti onuň diliniň ylmy taydan doly işlenen sozlugi gerek. Şonuň ucin xem şaxyryň diliniň leksikasy dogrusynda doly we anyk bir zat aytmak kyn.

Işiň maksady we wezipesi. Işimiziň öňüne goyan maksat we wezipesi-de şaxyr Magtymgulynyň dörediziliginde turkmen diliniň kadaly ulanylyşy, olary ulanmakda şahryň ulanan usullaryny acyp bermekden ybarat. Onuň ucin biz aşakdaky yaly wezipeleri erine etirmekligi öňümize maksat edip goyduk we oňa amal etdik:

- Magtymguly-Pyragynyň omiri we dörediziligini giňişleýin owrenmek:

- Şaxyryň dörediziliginiň özboluşlylyk aýratynlygyny bilmek:

- Magtymgulynyň dörediziliginde sözleriň ulanylyşy meselesini aýdyňlaşdyrmak:

- Şaxyryň poeziýasynda omonimleriň, sinonimleriň, antonimleriň ulanylyşyny aýdyňlaşdyrmak:

- Şaxyryň diliniň leksikasyny aýdyňlaşdyrmak.

- Magtymgulynyň eserleriniň dilinde sözleriň gocme manydy ulanylyşyny owrenmeli;

- Magtymgulynyň eserleriniň dilindaki arap-pars sozlerini we olaryň ulanylyş aýratynlyklaryny owrenmeli;

Mowzugyň derwayyslygy. Yokarda bellap geçişimiz yaly Magtymgulynyň dörediziliginiň dili meselesi xazirki wagtda owrenilmeli wazyp meseleleriň biridir. Xazirki wagtda şaxyryň goşgularyny okyžylar kopculigine yetirmekde uly işler alnyp barylyar. Mundan başga-da Turkmenistanda we onuň caklerinden daşarda-da kop sanly ylmy işler, monografiýalar we makalalar yazyldy. Emma muňa garamazdan alnyp barylan we gelezekde dowam etdiriljek işler onuň omir we döredizilik yoluny, ceper dilini giňişleýin owrenmage, doreden we bize yadygarlik goyap giden eserleriniň gymmatyny, ceperciligini, terbiecilik axmietini yuze cykarmaga özboluşly goşant goşar. Sebabi, şaxyryň dörediziligi babatynda nace iş edildi diýseň xem, edilmedik işler mundan-da kan. Şonuň ucinem biz bu kesplik işimiziň esasy wezipesi we maksady şaxyryň dörediziliginiň dili we turkmen edebi dili bilen baglanyşygy, Milli dili ulanmakda şaxyryň ceper ussatlygy yaly meselani owrenmek, xaysydyr bir meselani başgaça düşündirmek, öňden malim maglumatlara taze röwüş bermeklige synanyşyk etmekdekden we ony erine etirmekden ybarat. Ine, kesplik işimiziň esasy aktuallygy xem şundan gelip cykyar.

Mowzugyň öwrenilişi. Şeýlelikde, biziň owrenyan obektimiz şaxyr Magtymguly-Pyragynyň dörediziliginiň dili we turkmen edebi dili

babatynda bizden öňem birnace ylmy işler yazyldy. A.Annanuwowyň «Diliň sozluk sostawy xakynda». (Aşgabat, 1961), P.Azymowyň «Xazirki zaman turkmen dili». (Aşgabat,1959), «Xazirki zaman turkmen dili (giriş leksika)». (Aşgabat, 1959), «Turkmen diliniň meseleleri». (Aşgabat,1969), R.Berdiewiň «Magtymgulyda diliň cepcilik serişdeleri». ("Mugallymlar gazeti" 1959-nzy .16-nzy aprel'), S.Baýlyewiň «Turkmen diliniň taryxy grammatikasy». (Aşgabat,-1992), B.Garryewiň «Magtymguly». (Aşgabat, 1975), A.Geldimyradowyň «Turkmen edebi dilinde wariantlaşma». (Aşgabat, 1983), T.Täçmyradowyň «Turkmen edeyai diliniň leksikasynyň sowet dowrunde normalanyşy». (Aşgabat, 1971), M.N.Xydyrowyň «Turkmen diliniň taryxyndan materiallar». (Aşgabat, 1962), Ya.Çöňnäewiň «Xazirki zaman turkmen dili leksika». (Aşgabat, magaryf.1988), «Xazirki zaman turkmen diliniň leksikologiyasy». (Aşgabat, 1972), «Turkmeng diliniň leksikasy». (Aşgabat, 1973) yaly işlerde turkmen diliniň kadalary, grammatikasy, leksikasy, fonetikasy, morfologiyasy xakynda gürrüň edilip, şolaryň arasynda Magtymgulynyň eserleriniň dili we turkmen dili barasynda xem maglumat berilyar. Bulardan başga-da Magtymgulynyň dörediziligi we dili xakynda gundelikli gazet-žurnallarda birnace ylmy makalalar yazyldy.

Ine, şeýle degerli işleriň yazylmagy biziň bu kespik işimizi yazmagymyza kop itergi berdi, pikirimizi oyarmaga komek etdi. Biz işiň dowamynda yokardaky yaly dilci alymlaryň edebi teźribelerine dayanyp, Magtymgulynyň dörediziligi we turkmen edebi dili xakdaky barlagymyzy dowam ederis. Şaxyryň goşgularyna düşünmäge we ol ya-da beyleki meselani aýdyňlaşdyrmakda Magtymgulynyň oz goşgularyna xas xem giňden dayanmaga çalyşdyk.

Işde ulanan metod we metodologiya. Gutardyş kespik işde sinxroniki, deňeşdirme, taryxy- deňeşdirme metodlaryndan peydalanyldy.

Işiň praktiki axmieti: Bu gutardyş kesplik işinden turkmen diliniň taryxyny owrenmekde mugallymlaryň peydalanmagy, yokary okuw zaýlarynda turki dilleri deňeşdirip owrenmekde peydalanmak mumkin.

Işiň gurluşy: Gutardyş kesplik işi giriş we netizeden başga esasy uc bapdan ybarat. Işiň soňunda peydalanan edebiýatlaryň sanawy berilyar.

I BAP. Magtymgulynyň şygrylarynyň diliniň fonetikasy

Şaxyryň diliniň fonetik aýratynlyklary dogrusynda şu wagta cenli ylmy taydan edilen iş bolmanlygy sebapli, bu xakda-da doly we acyk bir zat aytmak mumkin dal.

Ony doly işlemek ucin, ilki bilen şaxyryň oz golyazmasyny ya-da şol golyazmadan xic xili uytgedilman, dogrudan-dogrygocurilen golyazmany tapyp, şonda xer bir sesiň xaysy erde, neneňsi ulanylandygy degişli transkripsiya bilen bellemek gerek. Şeýle iş edilenden soň, bu xakda dolurak bir zat aytmak mumkin. Ta şol iş edilyança, şaxyryň diliniň fonetikasy aýdylan zatlar, onuň dilinde bar bolan butin fonetik aýratynlyklaryny gorkezip bilmežekdigini we bu xakda kabir umumy maglumatlary bermek çäklenžekdigini oz-ozunden bellidir. Şol sebapli xem Magtymgulynyň diliniň fonetikasy xakynda biziň aşakdaky görkezžek maglumatlarymyz umumy xalda, diňe bir başlangyç maglumatlary berip biler.

Xazirki elimizde bar bolan eserler şaxyryň diliniň fonetik aýratynlyklaryny doly suratda owrenmage mumkincilik bermese-de, ol xakda kabir maglumatlar aytmaga degişli material bolup biler.

Şaxyryň biziň elimizde bar bolan eserleriniň dilinden belli bolşy yaly, şaharyň eserleriniň dilinde hem xazirki zaman turkmen dilinde bar bolan cekimli we cekimsiz sesler bolupdyr. Şol sesler naxili sozde gelişine garap, artikulyatsiya taydan her hili okalypdyr.

Magtymgulynyň eserleriniň dilinde uzyn cekimli sesleriň aýdylyşlaryny alamatlandyryan yorite belgi ulanylmadyk bolsa-da, goşgularda sazlaşyp gelmek tayından belli boluşyna gora, hazirki zaman turkmen dilindaki yaly, cekimli sesleriň uzyn we gysga aydylmak hasiyeti bolupdyr.

Meselem:

Bagtymyň sayasy reň bi:r komurge.
Doga bilen ar goga:r, yagmyr bilen er goga:r.
Niçeleriň gorer gozun oydy:rlar.
Nicelere zaxer zakgun iydi:rlar.
Nicelere ataş donyn geydi:rlar.
Ne etdi:r, ne tutdy:r bu kaxfa dunya...

Magtymguly, köňle gaygy getirme,
Bu bir i:ş wagtydyr özüň yitirme,
Sozum diňlän yo:k diyip, umsum oturma,
Zaxan gi:ňdir cenda:n bilen-de bardyr.

Ýaşlygynda o:zun ile aldyran,
Alkyş alyp derežesi zo:r bolar.
Namart ogly gorky ceker meyda:ndan,
Agac adam bolup gorner xer ya:ndan.

Yigide yoksullyk yaman bela:dyr,
Sozuni deňi-duşdan gayra sala:dyr,
Yaman gylyk dosty duşman kyla:dyr,
Gu:ry:p ga:lsyn, il derkary bolmasa¹.

Görşümüz yaly, yokarda getirilen setirlerdäki: *bi:r, goga:r, aldy:rlar, iydi:rlar, geydi:rlar, do:nyn, etdi:r, tutdy:r, i:ş, o:zin, gi:ňdir, cenda:n*, yaly sozlerde bolan cekimli sesleriň biri uzyn we beylekileri bolsa şol sozlerde has gysga ya-da orta yagdayda aydylyar.

Magtymgulynyň eserleriniň diliniň fonetikasynda dodak cekimlileri hazirki turkmen dilinde bolşy yaly, sözüň ikinzi we üçünzi bogunlarynda hem getirilipdir. Meselem:

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992. 67-sah

Pany dunyage ynanmaň,
Altyn-kümüşge guwanmaň,
Giewlere köňül bermäň,
Bir dogan zuryatca bolmaz.

Pyrak bogun-bogun sokup baradyr.
Guşlar uca bilmez guyruk ganatsyz.

dien setirlerdäki dodaklanmak tayından sazlaşyp gelen sozler mysal bolup biler.

Magtymgulynyň eserleriniň diliniň fonetikasynda hem hazirki zaman turkmen dilinde boş yaly, ahylary «*r, l, n, z, s, ş*» sesleri bilen gutaran sozlere cekimli bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, ol sözleriň ikinzi bognundaky dar cekimli sesler düşrülipdir.

Meselem:

Magtymguly ilden-ile aralar,
Xizran tygy bilen bagryn paralar.

Gaygy-gamda eziz omrum solduryp,
Şum pelek azabym reygan eyledi.

Şu gez ibermeseň köňlüm hoş olmaz,
Rayymyz gaytarma, goyber, Azadym.
Boynum zynžyr kunda bagly,
Köňlüimde müň armanym bar.
Asly toprak adamzat,
Et bilen gana geldiň.

Magtymgulynyň dilinde cekimli sesleriň yogynlyk we incelik tayından sazlaşyp gelmek hasietleri hem esasan hazirki zaman turkmen dilindäki yalydyr.

Meselem:

Soz bilmesen, bileniňi aýtmasaň,
Soz sozledip, soz aslyna etmesen,
Yay cekende dogry garap atmasaň
Ol okuň nyşanaň yanyna degmez.

Şeýle yagday Magtymgulynyň dilinde kop yerlerde saklanyan xem bolsa, kabir sozlerde yogyn we ince çekimlileriň garyşdyrylyp getirilmegi bilen bu düzgüniň bozulyan erlerine-de düş gelmek bolyar.

Muňa:

Namart ogly gorky ceker meydandan
Yigide yoksullyk yaman beladyr
Zaxan giňdir cendan bilen-de bardyr.

-dien setirlerdiki *meýdan*, *beladyr*, *cendan* yaly sozler acyk mysal bolup biler.

Magtymgulynyň fonetikasynda cekimli sesleriň assimilleşip gelmekleri hazirki zaman turkmen dilindaki yagdayyna garanda, oran az ulanylypdyr.

Şaxyryň fonetikasynda düş gelyan cekimsiz seslere gelenimizde, esasan xazirki zaman turkmen dilinde düş gelyan cekimsiz sesleriň ulanylandygyny aytmak mumkin. Şol cekimsiz sesleriň her biriniň artikulyatsiya tayyndan naxili aydylandygy şaxyryň eserlerinde yorite belgiler bilen alamatlandyrylandygy sebapli, ol hakda doly bir maglumat aytmak kyn. Şeýle bolsa-da şol cekimsiz sesleriň soz icinde getirilende, neneňsi üýtgeýişleri we ýanaşyp gelişleri hakynda aşakdakylary aytmak mumkin:

Magtymgulynyň eserleriniň diliniň fonetikasynda hem, hazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly, kabir dymyk sesler bilen gutaran sözleriň soňuna cekimli sesler bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, sözüň soňundaky dymyk sesler acyk seslere owrulipdir.

Meselem:

Yamana xic yokmaz, sözüň, öwüdiň,

Aryp bolsaň aslyn sorma ýigidiň.

Edebinde, ekramynda bellidir

Xasyl umydy bar ekin ekene,

Meul bolar myradyna etmedik.

Şaxyryň eserleriniň diliniň fonetikasynda kabir iki hili aydylyan sözleriň dymyk warianty has kopirak ulanylypdyr. Muňa: **köňül, tirikleyin, toker** dien yaly sozler mysal bolup biler.

Mundan başga-da xazirki zaman turkmen dilinde «l» sesi bilen aydylyan kabir sozlerde şol «l» sesiniň erine «t» sesi xem getirilipdir.

Meselem:

Ten yapmaga koynek istar ýalaňaç,

Koynekli diyr, wax, ustunden don bolsa.

-dien setirdaki «istar» sozi xazirki zaman turkmen dilinde «islar» görnüşinde ulanylyar.

Umuman aydanda, Magtymgulynyň eserleriniň diliniň fonetikasyndan cekimsiz sesleriň boluşlary xem esasan xazirki zaman turkmen dilindaki yalydyr. Yone cekimsiz sesleriň ozara assimilleşmeklerine gelenimizde, xazirki zaman turkmen dilindaki cekimsiz sesleriň assimilleşişlerinden azdyr.

Şaxyryň eserleriniň dilinde duş gelyan bogun galyplary xakynda gürrüň edilende, iki sany acyk we dort sany yapyk bogun bolup, olar xem öňki turkmen dilinde duş gelyan bogun galyplaryndan ybaratdyr.

Magtymgulynyň eserleriniň dilinde sözleriň basym bilen aydylymagy xem, esasan xazirki zaman turkmen dilindaki yaly bolupdyr. Yagny kabir basymy oz ustune gecirmeyan goşulmalar sözüň soňuna goşulmadyk wagtynda, basym şol sözüň soňky boguna düşýär.

Meselem:

Gara daşdan gara gyly saylan goz,
Çöňňeler görežň, goze myxmandyr,
Gelen aş diyip gelmez turşutma ýüzüň,
Nana matak daldir soze myxmandyr¹.

Görşümüz yaly, bu setirlerdaki sözleriň axyrky bogunlary basym bilen aydylyar. Emma *myxmandyr*, *turşutma*, *daldir* sözleriniň basymy ozune gecirmeyan (-dyr, -dir, -ma) goşulmalarynyň bolmagy sebapli, ol sozlerde basym şol goşulmalaryň öň yanyndaky bogunlarda eşidilýär.

¹ Magtymguly. Şygırlar. Aşgabat, 1992. 189-sah

II BAP. Magtymgulynyň eserleriniň diliniň morfologiyasy

Magtymgulynyň eserleriniň diliniň morfologiyasy xem taze doran bir zat bolman, ozunden öňki asyrlarda doredilen eserleriň dilindaki duş gelyan morfologiyadyr. Magtymguly xem özüniň dörediziliginde xas öňräkden bari dowam edip gelen diliň morfologiyasyny peydalanypdyr.

Şaxyryň eserleriniň diliniň morfologiyasyny ozunden öňki asyrlardaky ýazgylaryň morfologiyasy bilen deňşdirenimizde, ikisiniň arasynda duypli bir üýtgeşiklik goze ilmeyar. Şeýle bolsa-da, yokarda aýdyşymyz yaly, Magtymgulynyň eserleriniň dili dogrusynda eterli maglumatlar bolmanlygy sebapli, onuň diliniň morfologiyasy xakynda mumkin boldukca, dolurak durup gecmegimiz gerek. Şoňa gora-de bu xakda aşakdaky maglumatlary aytmak mumkin.

Magtymgulynyň eserleriniň diliniň morfologiyasynda-da hazirki zaman turkmen dilinde bar bolan soz toparlarynyň hemmesi duş gelyar.

Magtymgulynyň eserleriniň dilinde atlar

Magtymgulynyň eserlerinide has we žyns atlar bolup, olar xem esasan xazirki zaman turkmen dilindaki yalydyr. Munda bolan xas atlar *er-yart*, *dag*, *deňiz*, *derya*, *adam* atlaryny gorkezyan sozlerden ybarat bolup, olaryň birnaceleri hazirki wagtda şol duruşlary yaly ulansalar, kabirleri umuman ulanylyşdan galandy. Meselem:

Bibat bolup doner Lutuň şäxrine
Sowuldy Suleyman xem Rustem şirleri
Ussa Zafar işi senzan žüppesi
Xindistanda şeker, Bulgarda bal sen
Yasup-Zuleýzanyň tayy gozel sen
Owazyň Cyn-Macyn daglar aşasy¹

*¹ Mysalda getirilen goşgy setirleri Magtymgulynyň 1992-nzi ýylda neşir edilen goşgular kitabyndan alyndy.

Yokarda gorkezilen xas atlardan birnaceri, aýdyşymyz yaly, arxaizmleşip, xazirki zaman turkmen dilinde ulanylmayar, birnaceri xazirki zaman turkmen dilinde ulanylyşyny dowam edip gelyar.

Şaxyryň dilinde asyl weya sama žyns atlar bolup, olar xem özleriniň ulanylyşlary tayyndan xazirki zaman turkmen dilindaki yalydyr. Meselem:

Mert gerek žepa cekmage,

At gerek dere sokmage,

Supra yazyp nan dokmage,

Göwnüniň xummeti gerek. –dien setirlerdäki **mert, žepa, at, dere, supra, nan, gowun, xummet** sozleri žyns atlar bolup, xazirki zaman turkmen dilinde-de, esasan, yokardaky yaly gürnüşte ulanylyar.

Magtymgulynyň dilinde yokardaky yaly asyl atlar bilen birlikde, yasama atlar xem xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly, kop erlerde duş gelyar. Meselem:

1) –lyk, -lik: Yigitlik paslyny gyşa etirdim

Kamillik keştesin derya batyrdym

2) –keş: Gybatkeşder ozun duzetdi

3) –kyş: Alkyş alsaň mydam işiň oň bolar.

Yokarda gorkezilenler yaly, şaxyryň dilinde asyl we yasama atlar bolup, şol yasama atlar xem xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly, birnace goşulmalaryň usti bilen **atlardan, sypatlardan, işliklerden, sanlardan** yasalypdyr.

Magtymgulynyň eserleriniň dilinde atlaryň üýtgeýişleri¹

Atlaryň üýtgeýişleri xem xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly, Magtymgulynyň dilinde xem olar **san, ýöňkeme** we **düşüm** bilen uytgeyarlar. Atlaryň kopluk sanyny gorkezmek ucin, xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly, şaxyryň dilinde xem «-lar, -ler» goşulmasy ulanylypdyr. Meselem:

¹Magtymgulynyň eserleriniň dilindäki atlaryň üýtgeýişlerini «Türkmen diliniň grammatikasy» Aşgabat, 1999. diýen kitabyň morfologiýasyna daýanyldy.

Soran bolsa, synam sozler bar,
Yuz tumenden egdir, nice yuzler bar,
Neysansyz, nebatsyz, nice yazlar bar.

Xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly, -lar, -ler goşulyp xem ulanylypdyr. Magtymgulynyň dilinde xem «-lar, -ler» goşulmasyny kabul eden sözün koplugi gorkezman, goşulmasyz yagdayyndaky düşünjesini aňladyp gelen erlerine xem duş gelmek mumkin. Meselem:

Yurekleri at başydek batyrlar,
Xatynca yok at yaragy bolmasa.

Yokarda aýdyşymyz yaly, bu setirlerdäki **yurek** sözünüň soňuna «-ler» goşulmasy goşulan xem bolsa, adamda bir **yurek** bolmagyna gora şol yurek sozi mysal getirilen setirde öňki birlik düşünjesini aňladyp geldi.

Magtymgulynyň dilinde atlaryň ýöňkeme bilen üýtgeýişleri.
Şaxyryň dilinde atlaryň bu kategoriýasy xem edil xazirki zaman turkmen dilindäki bolup ulanylyar.

1) Soňy cekimsiz sesler bilen gutaryan atlaryň ýöňkeme bilen üýtgeýişine mysallar.

Başym cykmaz ne gowgaya sataşdym
Guwanar duşmanyň, dostuň yat bolar.

Omrumiz zaya dondi
Az galandyr, ay-günüňiz batmaga.

Magtymgulynyň dilinde xem xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly, deňdeş agzalar goşalandyrylyp ulynylanlarynda, olaryň ikisi xic xili goşulmasyz we soňkusy san we ýöňkeme goşulmalaryny kabul Edip xem gelipdir.

2) Soňy cekimsiz sesler bilen gutaran atlaryň ýöňkeme bilen üýtgeýişleri.

Tutdy synam, capraz-capraz daglar xey

Gacar agaň, iniň bolmaz xatyraň.

Magtymgulyň dilinde atlaryň düşüm bilen üýtgeýişleri¹.

Turki dilleriň kopusinde boluşy yaly Magtymgulyň eserleriniň dilinde-de baş düşümde gelen atlar xic xili goşulma kabul etmeyer.

Eelik düşümi xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly, goşulmaly we goşulmasyz formada getirilipdir. Goşulmaly görnüşi atlaryň soňuna «-yň, -iň, -nyň, -niň» goşulmalarynyň goşulmagy bilen berilipdir. Meselem:

Bimanyňyň sozi žanyňdan oter,

Nadanyň peydasy ozune degmez.

Eelik düşümiň goşulmasyz formasy aşakdakf yaly görnüşde ulanylyar.

Yigitlik paslyny gyşa etirdim,

Kamillik keştesin, derya batyrdym.

Ýöneliş düşüm şaxyryň eserleriniň dilinde aşakdaky yaly goşulmalaryň komegi bilen yasalypdyr:

1) –ga, -ge

Zamanga sen girdan,

Zaman senden bixabar.

Ýaş ellige gidende,

Bolar garry adyňda.

2) Kabir şiwelerde edilişi yaly, şaxyryň dilinde xem yonekey düşümi aňlatmak ucin «-ya, -e» goşulmalary ulanylypdyr. Meselem:

Başymny gowgaya salma,

Guwanma kesekden bolan binaya

3) «-a, -e»

Zynxar kast etmegin, iýdigiň nana,

Nadana yolukdy, turpa ženanlar.

Magtymguly aydar sozlerim xakdyr,

Emmaki xak soze ten beren yokdur.

¹Magtymgulyň eserleriniň dilindäki atlaryň düşüm bilen üýtgeşini anyklamakda «Türkmen diliniň grammatikasy» Aşgabat, 1999. diýen kitabyň morfologiyasyna daýanyldy.

Eňiş düşümiň şaxyryň eserleriniň dilinde iki xili görnüşi bolup, olar xem şaxyryň dilinde xazirki zaman turkmen dilindaki yaly yagdayda ulanylypdyr. Meselem:

Soz bilmesen, bileniňi aýtmasan,

Soz sozledip, soz aslyna etmesen.

Yokardaky setirlerde eňiş düşümiň iki xili görnüşi bar.

Magtymgulynyň eserleriniň dilinde soňlary cekimsiz ses bilen gutaran atlaryň soňuna eňiş düşümiň goşulmasy bolan «-ny, -ni» goşulmalary goşulyp ulanylyşlary xem bar. Meselem:

Bir bedewni saylap, alar bolsaňyz,

Synasyn, sagrysyn, gerişin görüň.

Wagt-orun düşüm xem xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly, atlaryň soňuna «-da, -de, -n, -nda, -nde» goşulmalary goşulmak bilen yasalyr we manny tayyndan bir zadyň ornuny, xereketiň wagtyny aňladyp gelipdir. Meselem:

Xyzyr kimin collerde,

Ylyas kimin suwlarda,

Kowus kimin daglarda,

Ýagşy, yamany gorse.

Çykyş düşüm xem Sagtysgulynyň eserleriniň dilinde «-dan, -den, -n, -ndan, -nden» goşulmalarynyň usti bilen yasalyr, xyzmaty tayyndan esasan xazirki zaman turkmen dilindaki yaly ulanylyr. Meselem:

Eşek ozun egsik saymaz bedewden,

Gymmat etseň at yanynda bellidir.

Şum rakyp birexim maňa bildirdi,

Aglamakdan gul yuzlerim soldurdy.

Magtymgulynyň eserleriniň dilinde iş atlary xem xazirki zaman turkmen dilinde bolşy bolşy yaly, işlikleriň soňlaryna «-yp, -ip, -uş, -üş, -ş»

goşulmalaryň goşulmagy bilen yasalyp, xemişе sözlemiň manysyna gora, degişli ýöňkemedе getirilipdir. Meselem:

Marekede oturyp-turuşyn görüň.

Ozal ykrarynda duruşyn görüň.

Sypatlar.

Magtymgulynyň eserleriniň dilinde xem asyl weya sama sypatlar bolup, olar aýyklaýzy xokmunde gelenlerinde xic xili goşulmasyz getirilipdir¹. Meselem:

Ey yaranlar, bir bigayrat ýigidiň,

Müň yaman soz aýtsaň, žanyňa degmez.

Dertli guluň dermanyny biyr diyrler.

Şaxyryň dilinde otnositel sypatlaryň axli görnüşi «-ly, -li» goşulmasyz, sypat erine gelmeli adyň şol durşuna getirilmegi bilen xem aňladylypdyr.

Akyl yigit soz başlamaz men bilen. –dien setirdaki akyl sözünüň durşuna akylyly yigit görnüşinde getirilmegi mysal bolup biler.

Yasama sypatlar. Magtymgulynyň dilinde xem xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly, birnace goşulmalaryň usti bilen başga soz toparlaryndan yasalan sypatlar bolup, olar xem esasan aşakdaky yalydyr.

-ly, -li. Bir lezzetli tagam dişine degmez.

-cy, -ci. Gelen gecер, bu yalancy žaxandan.

-bi. Ey yaranlar bir bigayrat ýigidiň.

-arman, -ermen. Atarman, caparman, algyr yigide,

Eri gelse nurbat aman ýagşydyr.

Magtymgulynyň eserleriniň dilindaki yasama sypatlarxazirki zaman turkmen dilindaki bilen deňeşdirilende, onuň az ulanylandygyny gormek mumkin. Oňa Magtymgulynyň dilinde –ny, -ni, -žaň, -žeň, -ak, -ek, -k, -

¹ Xydyrow M.N. Türkmen diliniň taryxyndan materiallar. Aşgabat, 1962, 291-sah

gak, -k, -gek, -agan, -egen, -mazak, -mezek, -gyn, -gin yaly goşulmalaryň sypat yasamak xyzmatynda ulanylmandygy, eger ulanylan xem bolsa, oran az derežededigi mysal bolup biler.

Çalyşmalar.

Magtymgulynyň eserleriniň dilinde aşakdaky yaly calyşmalara duş gelinyar.

At çalyşmalary. Meselem:

Olar yuz sapada, men bir hasratda.

Sen garyp sen, men pakyr men, mende sende care yok.

Magtymgulynyň eserleriniň dilinde at çalyşmalary gaytalanyp ulanylanda ya-da xabardan soň getirilende, ýöňkeme goşulmasynyň xyzmatynda xem ulanylypdyr. Meselem:

Sen garyp sen, men pakyr men, mende sende care yok.- dien setirlerdiki ikinzi «sen», «men» sozleri mysal bolup biler.

Sorag çalyşmalary. Meselem:

Abbat xaysy, bibat xaysy bilmedim.

Kim duzeder dilde soz xem bolmasa.

Magtymgulynyň eserleriniň dilinde sorag çalyşmasy bolan «nace» sozi koplenc «nice» görnüşinde getirilipdir.

Nice erde görseň, aglap oturgan,

Nice erde bigam gulende bardyr.-dien setirlerindiki **nice** sozi acyk mysal bolup biler.

San çalyşmalary.

Magtymgulynyň eserleriniň dilinde xem, xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly, san calyşmalary bolup, olar ayyrgyc rolunda gelenlerinde, xic xili goşulmasyz, şol durşuna ulanylypdyr. Meselem:

Bedew diygec, xemme bedew deň bolmaz,

Cyn bedewler meydana bellidir. –dien setirdaki **xemme** sozi mysal bolup biler.

Gorkezme çalyşmalary.

Bu çalyşma xem edil yokardaky yaly bolup, ayyrgyç rolunda gelende xic xili goşulmasyz şol durşuna getirilipdir. Meselem:

Ol namedir, ýaşyl, gyzyl owusyan,

Ol namedir, ayagy yok towusyan,

Ol namedir, edi derya bowusyan,

Şaxyr bolsaň şondan bize xabar ber. -dien setirlerdäki **ol** sozi mysal bolup biler.

«Ol» dien gorkezme çalyşmasynyň diňe «O» görnüşinde berilen erlerine-de düş gelmek mumkin. Meselem:

O namedir bir-birinden aladyr.

Gaydym çalyşmasy.

Bu çalyşma xem şaxyryň eserleriniň dilinde xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly ulanylypdyr. Meselem:

Oz rysgyna xic kanagat etmedik,

Gozun diker kişi aşyna zar bolar.

Oz yanynda bedewden,

Eşek ozun eg sayar.

Yokluk çalyşmasy.

Bu çalyşma xem Magtymgulynyň eserleriniň dilinde «Xic» sozuniň usti bilen berilipdir. Meselem:

Duzde galsaň xic tapmayyn kolege,

Erem bagy icre gamsyz galdym tut.

Yamana xic yokmaz, sözüň, öwüdiň.

Xic kime etdirmez waspy kemally.

Sypatlyk çalyşmasy. Bu çalyşma xem şaxyryň eserleriniň dilinde «xer, başga, ozge» sozleriniň usti bilen berilipdir.

Xer kim oz yaryny dogan ay edip,
Yaryn gozlar, ozge aya seretmez. –dien setirlerdäki «xer, ozge» sozleri mysal bolup biler.

Hallar. Magtymgulynyň eserleriniň dilinde-de xallar xazirki zaman turkmen dilinde bolşy ýalyxereketiň yagdayyny gorkezýan doldurgyç rolunda getirilipdir. Şeýle yagdayda xallar xic xili goşulmasyz dogrudan-dogry ayyklayan sozune baglanyp ulanylypdyr. Meselem:

Howply yerde yatan **tiz-tiz** oýanar.

Namarda düşen işiň **xergiz** gayrylmaz.

Indi bildim zamananyň azanyň.

Maňa zaxyr, xandan **pynxan** gezerler.

Yokardaky setirlerde **tiz, xergiz, indii, pynxan** sozleri aysl xal bolup, şol duruşlaryna xereketiň yagdayyny gorkezip gelipdirler.

Mundan başga-da şaxyryň eserleriniň dilinde goşulmalaryň komegi bilen yasalan xallar xem duş gelyar. Meselem:

At salanda doňuz kimin topulyp,

Ayylayyn asylyşy gerekdir. -dien setirlerdäki **ayylayyn** sozi mysal bolup biler.

Magtymgulynyň eserleriniň dilinde işlikler.

Magtymgulynyň eserleriniň dilinde işlikler xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly, tasirini gecirýan we tasirini gecirmeyan dien toparlara bolunip, olar yasama we asyl formalarynda ulanylypdyrlar¹. Meselem:

Magtymguly sozle xer ne bileniň,

Özüňe kemlik bil aytman öleniň,

Taraşlap şaglatgyn köňle geleniň,

Senden soňkulara yadygar bolar.

Şaxyryň eserleriniň dilinde işlikler aşakdaky yaly sozlerden yasalypdyr:

¹ Xydyrow M.N. Türkmen diliniň taryxyndan materiallar. Aşgabat, 1962, 300-sah

Işlikleriň sypatlardan ýasalyşy

-al, -el, -l. Gargyş gurduň zuryadyny azaldar,
Kimi xandan gorkup reňgin saraldar,

Xer namarda saraltmagyn ýüzüňni.

-aş, -eş. Xatardan azaşdym kerwende eken.

-yn, -in. Magtymguly, baş bermese bayynmaz

Işlikleriň işliklerden ýasalyşy

-dar, -der. Xakykat ar yuz dondermez beladan.
Gulagyň dyndarmaz aşyk nalasy.

-dyr, -dir, -dur, -dur.

Xic kime etdirmez waspy kemally.

Öldürseň-de naxak ganyna degmez.

Er yuzi doldurmaz, gözüň xanasyn.

--yr, -ir. Bu bir iş wagtydyr, özüň yitirme.

Yokarda görşümüz yaly, birnace goşulmalar Magtymgulynyň eserleriniň dilinde tasirini gecirmeyan işliklerden tasirini geciryan işlik yasap gelipdir.

Bulardan başga-da Magtymgulynyň eserleriniň dilinde işlikde işlik yasayan goşulmalaryň usti bilen aşakdakylar yaly işlik dereželeri yasalypdyr:

1.Ozluk dereže. Şaxyryň eserleriniň dilinde-de xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly «-yn, -in, -un, -un, -n» goşulmalarynyň komegi bilen gorkezilipdir. Meselem:

Isgender, Žemşit saldyran,

Beyik binalar goruner.

2.Gaydym dereže. Gaydym dereže xem xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly «-yl, -il, -ul, -ul, -l» goşulmalarynyň usti bilen yasalypdyr. Meselem:

Gorum gorulmegen yerde.

Xulky soyulmegen erde.

Duşman gorulmegen erde.

Söweş gurulmagan erde.

3.Şariklik dereže. «-yş, -iş, -uş, -üş, -ş» goşulmalarynyň usti bilen yasalyň, many tanyndan xeraketiň iki Adam tarapyndan Erine etirilendigini, edil şunyň yaly-da guýc synanyşmak yoly bilen ya-da bir işiň kopçulikleyin yuze cykarlandygyny aňlapdyr.

Oňa:

Paýlaşarlar xaram-xalal ýygmanyň

Sözleşerler bizden doran beceler

Niceler uçuşar, niceler gonar,

dien setirdaki **paýlaşar, sözleşer, uçuşar** sozleri mysal bolup biler.

4. Yukletme derežesi. Magtymgulynyň dilinde xem xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly, asyl we yasama işlikleriň soňuna "-dyr,-dir, -dur, -dur, " goşulmalarynyň komegi bilen berilipdir.

Muňa:

Soz sozledip, soz aslyna etmeseň.

Adam bar müň tüpeň iýdirseň azdyr.

Adam bar ony şalar cagyrdar,

Adam bar, zulm edip, garyp agyrdar. -dien setirlerdiki **iýdirseň, aldyran** sozleri acyk mysal bolup biler.

Magtymgulynyň eserleriniň dilinde duş gelyan işlik formalary.

Işligiň şert formasy şaxyryň dilinde xem asyl we yasama işlikleriň soňuna "-sa, -se" affiksleriniň goşulmagy bilen aňladypdyr.

Meselem:

Goc ýigidiň ady cykmaz,

Dowleti, maly bolmasa,

Endişeli iş bitirmez,
Başda xyyaly bolmasa.

Bu forma Magtymgulynyň dilinde-de xemişе degişli ýöňkemedе ulanylypdyr.

Magtymgulynyň dilinde işligiň namalim formasy, хazirki zaman turkmen dilindaki yaly asyl we yasama işlikleriň soňundan "-mak, -mek" goşulmalarynyň goşulmagy bilen berilipdir.

Meselem;

Xoş tamizli, beg oglunyň neşesin,
Sygyr yatagynda kylmak ýaraşmaz.
Akmaga, dost diyip içiňi bermek,
Okyň yola gitmez, gezemek bilen,
Kesek bina tutmaz, duzemek bilen. we ş . m.

Işligiň namalim formasy şaxyryň dilinde хem хazirki zaman turkmen dilindaki yaly, düşüm , ýöňkeme bilen uytgap geliplir.

Oňa:

Ten yapmaga koynek islar ýalaňaç,
Koynekli diyr, wax, ustunden don bolsa.

Col erlerde tazy gorman tilkiler,
Xyyal eder, yatan şiri atmaga

Dien setirlerdaki **yapmaga, atmaga** sozlerini mysal edip gorkezmek bolar.

Magtymgulynyň eserleriniň dilinde işlikleriň zaman formasy

1. Gelžek zaman formasy. Şaxyryň eserleriniň dilinde işligiň gelžek zaman formasy asyl weya sama işlikleriň soňuna «-ar, -er, -yr, -ir» goşulmalarynyň goşulmagy bilen berilipdir¹. Meselem:

Kuwwatyň kemelder, güýžüň azdyrar,

¹ Хydyrow M.N. Türkmen diliniň taryxyndan materiallar. Аşgabat, 1962, 312-sah

Ýoldaş bolar yowuz gunde çilimkeş.

Axyry gecermiz üstünden biz xem,

Gugaryp galar sen, dali dunya xey.

Gelžek zamanyň yokluk formasy xazirki zaman turkmen dilindaki yaly yagdayda getirilipdir. Meselem:

Nadanyň peydasy ozune degmez,

Magtymguly yoldan cykmaz,

Yamana ýagşy soz yakmaz.

Müň soz aýtsaň biri yokmaz.

Xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly, gelžek zamanyň «-žak, -žek» goşulmasy-da Magtymgulynyň eserleriniň dilinde duş gelyar.

2. Xazirki zaman formasy.

Magtymgulynyň eserleriniň dilinde xem ondan öňki dowurlerdaki doredilen eserleriň dilinde bolşy yaly, gelžek zaman yasyan «-ar, -er, -yr, -ir» goşulmalary xazirki zaman ucin xem ulanylypdyr. Şeýle bolanda olaryň xaysysy xazirki zamana degişlidigini sözlemiň manysy bilen aňladylypdyr. Meselem:

Magtymguly ceker ýaryň gamyny.

Magtymguly diyirler meniň adyma.

On sekiz müň diyirler kulli alemi.- dien setirlerdiki xazirki zamany aňladýan *ceker*, *diyirler* sozleri mysal bolup biler.

Magtymgulynyň dilinde xazirki zaman y aňlatmak ucin, yokardakylar bilen bir xatarda «-yyr, -yir, -yur, yur» goşulmalary xem ulanylypdyr. Meselem:

Sorayyr men xem seniň dey dilberi.

Magtymguly sozleyir, dokuz pelek Zoxresi.

Ynsan ucin sarp eyleyur aşyny.

«-yyr, -yir, -yur, yur» goşulmalary Magtymgulydan öňki soz ussatlarynyň eserleriniň dilinde-de ulanylypdyr.

2. Işligiň oten zaman formasy.

Işligiň yonekey oten zaman formasy «-dy, -di» goşulmalarynyň usti bilen berilipdir¹. Meselem:

Goymadylar oz xalyma yatmaga

Meniň saxypžemalymy gördüňmi².

¹ Xydyrow M.N. Türkmen diliniň taryxyndan materiallar. Aşgabat, 1962, 313-sah

² Mysalda getirilen goşgy setirleri Magtymgulynyň 1992-nzi ýylda neşir edilen goşgular kitabyndan alyndy.

III BAP. Magtymgulynyň şygrylarynda sözleriň ulanylyşy

Dilde sözleriň ulanylyşy, bir sözüň sozlukdaky manysy bilen caklenman, ondan xas giň manydy ulanylyar, yagny dildaki sozler dolanşyga düşende, olaryň aňladýan manylary sozlukdaky manylaryndan oran giň bolya rwe gocme manyda getirilmek bilen öňki manysyndan butinley başga manylarda xem ulanylyar. Dildaki sozleri dolanşykda öňki manysyndan başga, gocme manyda getirip, olaryň usti bilen aýry-aýry düşüňzeleri aňlatmak şol sozleri ulanyan adamlaryň, şol sanda şaxyrlaryň, ýazyžylaryň dili gowy bilmeklerine we olaryň ussatlykdaryna xem bagly bolyar. Bu meselede-de Magtymguly özüniň ussatlygy bilen şol dowurlerdaky şaxyrlardan tapawutlanyar. Ol özüniň eserlerinde sözleriň gocme manyda gelişlerini xer xili formada ulanmak bilen, öň yatlap geçişimiz yaly, bu meselede xem turkmen diliniň baylygyndan giň suratda peydalanylypdyr.

Magtymgulynyň leksikasyny doly bilmek ucin, öňürti onuň diliniň ylmy taydan doly işlenen sozleri gerek. Şeýle-de bolsa, munuň yaly sozluk bizde xazire cenli yok. Oňa gora xem şaxyryň diliniň leksikasy dogrusynda doly we acyk bir zat aytmak kyn. Naxili xem bolsa, Magtymgulynyň leksikasy xakynda umumy xalda kabir zatlary aytmak mumkin.

Şaxyryň dörediziliginden belli boluşy yaly, onuň eserleriniň diliniň leksikasynda ozunden öňki dowurlerde doredilen eserleriň diliniň leksikasy kop ulanylypdyr. Şonuň bilen birlikde Magtymgulynyň eserleriniň diliniň leksikasynda oz dowri bilen baglanyşykly bolan kabir leksik aýratynlyklar xem duş gelyar. Onuň eserleriniň diliniň leksikasyny ozunden öňki asyrlardaky eserleriň leksikasy bilen deňşdirenimizde, xalk diliniň doly suratda Magtymguly tarapyndan peydalanylandygyny acyk gormek mumkin.

Mundan başga-da şaxyryň dörediziliginde, öňki eserlere garanyňda, arap-pars sozleri oran az ulanylypdyr. Şeýle-de bolsa, Magtymguly oz dörediziliginde arap-pars sozlerini duybunden ulanmandyr diymek bolmaz. Sebabi, naxili-de bolsa, ol sozler şaxyryň dörediziliginde-de belli bir derežede orun tutupdyr.

Ayratyn xem arap-pars sozleri Magtymgulyň dini xasietde bolan şygrylarynda koprak ulanylypdyr.

Magtymgulyň leksikasynda duş gelyan aýry-ayry sozlere, terminlere gelenimizde, olaryň kopusi xenize cenli xem xazirki zaman türkmen dilinde aktiw suratda ulanylyar.

Magtymguly özüniň ussatlygy bilen xer sozi oz erinde ullanmagy başarypdyr, onuň leksikasynda duş gelyan sozler şol erde oran konkret many beryar. Şoňa gora-de şaxyryň dörediziliginde duş gelyan sozleri xer tarapa çekmek ya-da bu soz naxili ulanyldyka diyip oylanmak yaly zatlar kop erde esasan duş gelmeyar.

Meselem:

Magtymguly sozle xer ne bileniň,
Taraşlap şaglatgyn köňle geleniň
Özüňe kemlik bil aytman öleniň
Senden soňkylara yadygar bolar.-

dien setirlerden gormek bolar.

Şu mysalda xer bir sözün oz erinde getirilmegi netizesinde, yokarda aýdyşymyz yaly, ol sozler oran konkret many beryarler.

Şaxyr özüniň ussatlygy bilen, bir zada xasiet bolan aýratynlygy meňzetme şekilde ikinzi bir zadyň usti bilen aňlatmakda xem sozleri erli-erinde getirip, konkret düşüňzäni bermegi gaty gowy başarypdyr.

Şol sebapli xem şaxyryň kabir goşgularyny okanyňda, gürrüň edilyan zatlar xut oz bolşunda goz öňüňe gelyar. Muňa kabir mysallary alyp göreliň:

Bagry yanyp köňül toker gozunden,
Gaş xem gelse yyglap gecer xalyma

Magtymguly ilden-ile aralar,
Xizran tygy bilen bagryn paralar,
Golun sallap maral gabak periler
Iner alkymyndan dali Gürgeniň.

Yolda yolukdyrdym çeşmi žadyny
Olcerdim el coydum yşykyň oduny
Köňül aynasyna ýaryň adyny
Suratkeşlik edip cyzmaly boldum.

Bu setirlerde, yokarda aýdyşymyz yaly, şaxyr meňzetme şekilinde bir zatda bar bolan aýratynlygy ikinzi bir zatda gorkezilipdir.

Magtymgulynyň eserleriniň diliniň leksikasynda duş gelyan sozlerde, turkmen diliniň xer xili baylyklary şaxyr tarapyndan erli-erinde ussatlyk bilen ulanylypdyr.

Dogry Magtymgulynyň dilinde-de kabir setirlerdäki sozler eke-ekelikde alnanda düşnükli bolsa-da, şol setirleriň usti bilen şaxyryň aňlatmak bolýan pikirine düşünmek oran kyn. Muňa mysal edip şaxyryň:

Altmyş ýaşan etmiş yylky sopular,
Az galandy, ay-günüňiz batmaga...
Beyik dagyň başyndaky uc agac,

Duybi bir bolmasa catyp bolmayar- dien setirlerini gorkezmek xem eterlikdir.

Yokarky setirlerde getirilen sözleriň xemmesi aýry-ayrylykda düşnükli bolsa-da, şol setirleriň usti bilen aňladylmak pikirlerä düşünmek kyn. Şol setirlerde yoredilen pikirleri xer kim ozuce düşündirmek bolýar. Bu yagday şaxyryň oz pikirini acykdan-acyk aytman, gizlin yollar bilen, başga

xili aydanymyzda, ikinzi bir predmetiň usti bilen , gocme manyda aňlatmak ucin ulanylan edebi usullarynyň biridir.

Umuman aydanda, Magtymgulynyň diliniň leksikasynda bar bolan beyle yagdaylar, aýratynlykda gelžekde işlenmeli meseleleriň biridir.

Dilde sözleriň ulanylyşy, bir sözüň sozlukdaky manysy bilen caklenman, ondan has giň manyda ulanylyar, yagny dildaki sozler dolanşyga düşende, olaryň aňladýan manylary sozlukdaky manylardan oran giň bolyar we gocme manyda getirilmek bilen öňki manysyndan butinley başga manylarda hem ulanylyar. Dildaki sozleri dolanşykda öňki manysyndan başga gocme manyda getirip, olaryň usti bilen aýry-aýry düşüňzeleri aňlatmak şol sozleri ulanyan adamlaryň, şol sanda şaxyrlaryň, ýazyžylaryň dili gowy bilmeklerine we olaryň ussatlyklaryna xem bagly bolyar. Bu meselede-de Magtymgulynyň özüniň ussatlygy bilen şol dowurlerdaky şaxyrlardan tapawutlanyar. Ol özüniň eserlerinde sözleriň gocme manyda gelişlerini xer xili formalarda ulanmak bilen, öň yatlap geçişimiz yaly, bu meselede xem turkmen diliniň baylygyndan giň suratda peydalanyypdyr. Muňa aşakdakylary mysal edip gorkezmek bolar:

1. *Meňzetme*. Şahyryň eserleriniň dilinde iki sany zadyň ya-da hereketiň biri-birine meňzedilmegi kop yerlerde getirilipdir. Xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly, meňzetmäni gorkezmek ucin komekci soz hokmunde Magtymguly, esasan *yaly, kimin, dek, kibi, dey, deyin, meňzeş, misli, mysaly* yaly sozleri ulanypdyr.

Meselem:

Zalymlar har bolar, galar ayakda,

Garyp sen yyglama, şir *dek* bolar sen.

Gardaşlary Yasup *kimin* zenana,

Rowa gormediler žaýyň ýagşysyn.

Burgut guş *dey* ganat kakyp dugulden,
Muxannesler gecer, žandan, oguldan.
Gurt *dek* girip, goyan *kimin* dagyldan,
Ər ýigidiň mert ýoldaşy gerekdir.

Şaxyryň dilinde bir zady ikinzi bir zatda ya-da bir hereketi başga bir herekete meňzedip, aňlatmaklyk yokarky yaly komekci sozsuz, kabir setirlerde sözleriň ozara biri-biri bilen mynasybetleri arkaly hem berilipdir.

Meselem:

At salanda doňuz kimn topulyp,
Ayylayyn asylyşy gerekdir.

Aşyga xer bir gun ahyrzamandyr,
Yardan yrak düşüp ara daş galsa.

Pikir deryasyňa aklym gamisin,
Batyrmyşam, cyka bilmen, neylayin.

Menlik bilen etdim işimi zaya,
Ykbalym eşegin batyrdym laya.

Dunya derya, ten bir saldyr, agarsen,
Hacana deň tay gider sen duz bilen.

Magtymguly oz pikirini xas tasirli bermek ucin, meňzetmäniň axli görnüşinden peydaňanyp, ol ya başga bir zady meňzetme arkaly öňki boşundan xas guyclendirip, soň xem şol şert bolmadyk wagtynda, ol zadyň öňki oz bolşunda xem durup bilman, xas guycsuz bolup galzakdygyny xem şu ugur bilen aňladypdyr.

Meselem:

Yolbars deyin goc yigitler tilkidir,

Ilden, gunden, garyndaşdan aýrylsa-dien yaly setirlerde xas guyclendirmek ucin ony «yolbarsa» meňzedip, öňküsinden ulaldyar we şu ýagdaýyň saklanmagy ucin xem birnace zatlary onuň öňünde şert edip goyyar, şol şert bolmadyk wagtynda, şol ugur bilen öňki yagdayyndan xem aşak düşjekdigini yatlady, ony tilka meňzedýär. Bu çylşyrymly mesele bolup, Magtymgulynyň eserlerinde oran erlikli işledilipdir.

2. *Epitet (ceper sypatlandyрма)*. Magtymgulynyň dilinde epitetler hem oz yerinde giň suratda ulanylypdyr. Meselem:

Ak puly saklarlar gara gun ucin.

3. *Allegoriya*-bir zadyň manysy arkaly ikinzi bir many aňlatmak bolup, bu xem Magtymgulynyň dilinde kop yerlerde getirilipdir. Meselem:

Oy icinde hara doner,
Muxannes bir nere doner,
Tilki, şagal şire doner,
Söweş gurulmagan yerde.

4. *Metonimiya*-bir zadyň manysyny başga bir zat bilen çalşyrylyp ulanylmagy bolup, turkmen diliniň bu xili baylygyndan zem giň suratda peydalanylypdyr. Meselem:

Bilbilem, ahu-zar cekip,
Taze gulzardan aýryldym,
Gozden ganly ýaşym dokup,
Ol sower yardan aýryldym.

5. *Giperbola (ulaltma)*. Bir zady, düşünjäni oz bolşundan xas ulaldyp gorkezmek bolup, bu xem şaxyryň dilinde belli bir derežede uly orun tutupdyr. Meselem:

Ey garaz, her zülpuňe yetmiş müň ar tussagdyr.

6. *Litota*-bir zady oz bolşundan xas kiceltmek bolup, bu xem Magtymgulynyň dilinde giňden peydalanylypdyr. Meselem:

Bu dunya goya bir kerwen saraydyr,

Gelen yuk yazdyryp, gecip baradyr.

7. *Zanlandyrma (Olitsetworenie)*. Zansyz zatlara, xaywanlara yuzlenmek bolup, Magtymguly oz eserlerinde diliň bu xili cepercilik usulyndan xem onumli peydalanyndyr. Meselem:

Xayran, Meznun bolup cykam collere,
Baryp mesgen tutam, size, daglar xey.

Dunya, seniň bu gezekli gerdişiň,
Gyzyl gandan gyrmyzy bolupdyr dişiň,
Geci, gurt dostlugyna donupdir işiň,
Gamly şat bolmazmy, aglan gulmezmi.

8. *Metafora*-obrazly meňzetmä meňzeş bolup, pikiri xas çuňlaşdyrmak ucin ulanylyan edebi usullardan biridir. Magtymguly oz eserlerinde diliň bu xili cepercilik serişdelerinden xem erlikli peydalanyndyr. Meselem:

Dyrnagy demirden talaňçy dunya,
Işiň yokdur namys bile ar bile.
Yşk meni yandyrdy, xetden aşyrdy,
Yuregim icimden cykyp baradyr.

9. *Alternatsiya*-goşgy setirlerindaki sozleriň xer biriniň başky (ilki) cekimsiz sesleriniň meňzeş gelmekleri bolup, bu xem şaxyryň eserleriniň dilinde eterli derežede ulanylyndyr. Meselem:

Akmaya aldyrsa, elden köşegin,
Bagryn bozup, bozlamayan bolarmy.

Ine, bu goşgynyň soňky setirlerindaki sozleriň xemmesi xem bir xili ses bilen başlanýar.

10. *Deňeşdirme*-bir zat bilen ikinzi bir zady ya-da bir xereket bilen ikinzi bir xereketi biri-biri bilen deňeşdirmek bolup, Magtymgulyň eserlerinde giňden ulanylyndyr. Meselem:

Gul diyip, ýigidiň aslyny sorama,

Xożasy bar, belki guluna degmez...

Bedew bar, pul berseň baxasy etmez,

Bedew bardyr salan žuluňa degmez.

Gozel bardyr, dunya malyn iýdirseň,

Bardyr gozel, ien nanyna degmez.

Ogry arden dogry it xem ýagşydyr.

Şeýlelikde, Magtymguly turkmen diliniň yokardaky yaly baylyklaryndan özüniň döredizilik işinde ostunlikli peydalanmagy ussatlyk bilen başarypdyr.

Magtymgulynyň dilinde ulanylan sinonimler.

Magtymguly oz dorediziliginde sinonimlerden xem giň suratda peydalanypdyr. Muňa şaxyryň dörediziliginden aşakdaky yaly sozleri mysal edip gorkezmek bolar.

1. Atlardan:

Geci, gurt dostlugyna meňzäpdir işiň

Agac yiter, yoda yiter, yol galmaz

Mey-mest boldum, dersiz gapa duş boldum

Altyn, kümüş zeň bolupdyr.

2. Sypatlardan:

Yaman hatyn ýagşy are duş gelse

Cykar ýañlyc deňiş yok

Yok dowletden egdir, bolsa bir xunar

3. Sanlardan:

Ekeže eşekli atym eg dier

Gel azar bermegin bir musulmana

4. Çalyşmalardan:

Segsene etmişem, nicik gecer beyle xal

O namedir derwezesiz galadyr

Ol köňüldir derwezesiz galadyr

5. *Işliklerden:*

Magtymguly sözün diňläne sozdur

Bilmedik adama gury owazdyr

6. *Komekcilerden:*

Rustem dek dowleri permana salsaň

Yunus kimin zyndan icre aglasam

Magtymguly oz dowrunde sinonimleri tirkeşdirip xem ulanypdyr.

Meselem:

Indi gor, bak, uly bolup galyp men

Puşaşym gam-gussadyr, men dönmüşem Perxada xey.

Köňlüm istar gezsem dunya alemi.

Magtymguly özüniň ceper dörediziliginde, turkmen diliniň xer xili baylyklaryndan ustunlikli peydalanmagy başaryşy yaly, omonimleri xem gerekli erinde ulanyp, olaryň usti bilen goşgy setirlerinde oran konkret many bermegi başarypdyr. Meselem:

Köňül yagyn bagyr toker gozunden,

Gaş xem gelse, yyglap gecer xalyma.

Dost tutma, kop ýaşly adam kosesin,

Baryn yok diyip boş gorkezer kisesin.

Magtymguly özüniň ussatlygy bilen goşgy setirlerindeki bogun sanyny oran sazlaşykly getiripdir. Bir setirde getirmeli bolan sözleriň bogun sany kop ya-da az bolup, beyleki setirlerdiki bogun sany bilen ylalaşmazak bolanda, kabir şaxyryň edişi yaly, şol sozi yasama şekilde gysgaldyp, sozi bozup, şol goşgynyň setirdiki bogunlarynyň sanyny dogurlaşak bolman, onuň tersine, turkmen dilinde bar bolan baylyklara yuz tutmak bilen amala aşyrypdyr. Şoňa gora-de şaxyryň dörediziliginde başga

kabir şaxyrlaryň ka garanda Magtymgulynyň ozi tarapyndan sözleriň gysgaldylyp ulanylan erleri oran az duş gelyar.

Dogry, şaxyryň dilinde *eger, sora, gezek* yaly kabir sözleriň *ger, sor, gez* görnüşinde gysgaldylan erlerine duş gelmek mumkin. Meselem:

Şu gez ibermeseň, köňlüm hoş olmaz

Rayymyz gaytarma, goyber Azadym.

Gul diyip, ýigidiň aslyny so:рма,

Xożasy bar, belki guluna degmez.

Görşümüz yaly, bu setirde *gez (gezek), sor (sora)* sozleri gysgalan formada duş gelyar.

Mundan başga sozlerde aslynda uytgedilip ulanylan erlerini tapmak kyn. Bu xili üýtgeşiklik xem beşge erlerde duş gelmeyanligi sebapli, soňky wagtlarda uytgedilendir ya-da gysgaldylandyr diyip aytmaga belli bir derežede mumkincilik beryar.

Xazir şaxyryň biziň elimizde bar bolan eserleriniň diline seredenimizde, yokarda aýdyşymyz yaly, xut şaxyryň ozi tarapyndan gysgaldylan sozlere oran az duş gelinyar. Bu bolsa Magtymgulynyň sozleri xalk köpçüliginiň dilinde ulanylyşy yaly ulanylypdyr, eger sozleri ozuce gysgaldyp ulanan bolsa-da ol xili gysgaldylan sozleri şol boluşlary yaly, bize gelip etmandir, sebabi ol xili yasama şekilde gysgalan sozleri xalk kopculigi kabul etmandir, oňa gora-de yitip gidipdir.

Şaxyryň dörediziligine degişli xazirki wagtda biziň elimizde bar bolan materiallaryň esasynda onuň dörediziliginde turkmen diliniň şiwe aýratynlygyny gorkezyan xasietlere duş gelmek kyndyr.

Magtymguly oz dörediziliginde turkmen diliniň baylyklaryny doly suratda peyдалanmak bilen birlikde, goňşy xalklaryň xem dillerinden belli bir derežede peyдалanyпdyr. Şol sebapli xem onuň eserleriniň kabir erinde azerbaýzan, ozbek dillerine degişli bolan aýratynlyklar-da tapylyar. Muňa

mysal xokmunde şaxyryň eserlerindaki *cox, yaylaxlary, oynaxlary, awlaxlary, görmemişem* yaly sozleri gorkezmek bolar.

Aýdylyşy we ýazylyşy başga-başga emma ugurdaş manny aňladýan sozlere sinonimler diýilýar. Magtymgulynyň dörediziliginde kop sanly sinonimlere duşmak bolyar. Ol sinonimler turki sozlderden we arap-pars sozlerinden emele gelendir. Meselem:

Dyrnagy demirden talaňçy dunya
Işiň yokdur *namys* bile *ar* bile
Zebri-žepasy kop yalancy dunya
Goymaz seni gezmage yary-yar bile¹.

(«Ar bile» goşgusyndan)

«Adam, ynsan, bende, kes, kim» sozleriniň sinonim bolup gelişi

Adam utanmaz duruşynda. («Yalydyr» goşgusyndan)

Xalk icine düşdi xys atly kesel,
Taňryny bir bilen *ynsan* galmady. («Galmady» goşgusyndan)

Gawunyň ýagşysyn şagal iyr diyrler,
Ykbally *bendäniň* tayy gozel sen. («Gozel sen» goşgusyndan)

Xer *kes* ozun merkdir sansa,
Başyna uruň eger donse. («Ozan geler» goşgusyndan)

Xer *kim* suluw diyp, ygtybar olmaz,
Sunbul sacy, gylca bili bolmasa. («Bolmasa» goşgusyndan)

«Ayal, zenan, zen, zagyfa, arwat, xeley, xatyn, zuwan» sözleriniň
sinonim bolup gelişi

Ayalsyza eşret yokdur. («Ata meňzär» goşgusyndan)

*¹ Mysalda getirilen goşgy setirleri Magtymgulynyň 1992-nzi ýylda neşir edilen goşgular kitabyndan alyndy. Soňky goşgularyň diňe Ady belleniler.

Iki dilli loly *zenan*. («Eylar» goşgusyndan)

Namart otyr geňeş eylar *zen* bile

Goc yigitler *zen* geňeşin aňlamaz. («Aňlamaz» goşgusyndan)

Bu dünýäniň myrady

At, *zagyfa*, zuryady. («Bellidir» goşgusyndan)

Namart ýoldaş-ol *arwatdyr*

Iş başarmaz bir apatdyr. («Gul istar» goşgusyndan)

Dunya bir loly *xeleydir*.

Adamzadyň gaşyndadyr. («Gaşyndadyr» goşgusyndan)

Yurekleri at başy dek batyrlar,

Xatynca yok at, yaragy bolmasa.

(«Bili bolmasa» goşgusyndan)

Yardan galan, ari olen zuwanlar,

Goc yigidi gozlar baya seretmez¹.

(«Mala seretmez» goşgusyndan)

Bulardan başga-da Magtymgulynyň goşgularynda «mydama», «dayym», «xemişe», «yylan», «mar», «şamar», «sacak», «supra», «desterxan», «ot», «nar», «ataş», «duşman», «yow», «rakyp», «goz», «ceşim», «dide» yaly sozleriň sinonim bolup gelişine duşýarys.

Magtymgulynyň dörediziliginde turkmen, arap-pars sozlerinden bolan sinonimlere köp duş gelmek bolyar. Olary aşakdaky yaly gorkezmek bolar.

¹ *¹ Mysalda getirilen goşgy setirleri Magtymgulynyň 1992-nzi ýylda neşir edilen goşgular kitabyndan alyndy. Soňky goşgularyň diňe ady belleniler.

1. *Turkmen-arap sozlerinde bolan sinonimler.*

Zepa urma, özüň cagyr mowlamy.

Arzuwlama *xany*, *begi*, *soltany*. (Magt. Pyragy «S.es» 34 sax)

Gaygy-gamda eziz omrum solduryp

Şum pelek azabym reygan eyledi (Magt. Pyragy «S.es» 101 sax)

Mest boldum, sust boldum, ozum yitirdim

Gep-kelam tapmadym galdym xayrana (Magt. Pyragy «S.es» 103 sax)

Ceker boldum *gaygy-xasrat*.

Başymdan gitmedi pyrkat. (Magt. Pyragy «S.es» 115 sax)

Eyleyip *seyli-seyrany*.

Keşt edip kulli Eyrany. (Magt. Pyragy «S.es» 125 sax)

Yuregim takatsyz, *kalbym* armandyr,

Xowesim yok, dostlar, gyzyl gul bile

(Magt. Pyragy «S.es» 144 sax)

Etirgin barcany *maksat-myrada*

Rexm eyleyip, yagmyr yagdyr, soltany.

(Magt. Pyragy «S.es» 210 sax)

Tiliň çekinzedir, yurek daglydyr

Utanzy, xayany aldy garyplyk. (Magt. Pyragy «S.es» 311 sax)

Onuň ucin xic alada edilmez

Gaygydyr-kulpetdir xaly ekäniň. (Magt. Pyragy «S.es» 320 sax)

Magrup olma, pany dunya

Gezekli nobata meňzär. (Magt. Pyragy «S.es» 324 sax)

Yzzat, xormat syn etmegin,

Gorum gorulmegen erde. (Magt. Pyragy «S.es» 352 sax)

Daň saxer cagy aralaşan

Peleňler seyran eyledi. (Magt. Pyragy «S.es» 391 sax)

Adamyny *dali-mežnun*

Ence yyllar dulluk eylar. (Magt. Pyragy «S.es» 410 sax)

Söweş zaýynda kemžur`et yureksiz, bixunar namart,

Sutemni, žebri kan eylar-ganymyn natuwan gorse.

(Magt. Pyragy «S.es» 465 sax)

2. *Arap-turkmen sozlerinden bolan sinonimler*

Mowlam, etir *mesgenime-yarduma*

Yuzum düşsün arslanyma gurduma.

(Magt. Pyragy «S.es» 105 sax)

Barsa, payy belli *soltanda, xanda*

Iller bilmey galdy, armany žanda.

(Magt. Pyragy «S.es» 105 sax)

Xoşlaşyp bu misgin žany daglar men

Doga-dilegimi bitirmez xizran

(Magt. Pyragy «S.es» 245 sax)

Nury-didam yagtysy, gozum agy garasy
Aby-zemzem çeşmesi, sapa merwe arasy.

(Magt. Pyragy «S.es» 259 sax)

Magtymguly, elli ýaşyň
Gamdyr, gaygydyr syrdaşyň.

(Magt. Pyragy «S.es» 370 sax)

Baylarynda *saxawat* yok, *berim* yok,
Ýigidiňde gorelde yok, gorum yok.

. (Magt. Pyragy «S.es» 400 sax)

Namart *maslaxaty*, *geňeşi* soymez
Namardyň xer işi ayandyr begler.

(Magt. Pyragy «S.es» 428 sax)

Gadam goysam *saxralara*, *collere*
Köňül gaynap, soz zoş eder tillere.

(Magt. Pyragy «S.es» 553 sax)

Gunler oter boldy ax-zarym bardyr
Cekdigim zebirdir, pişäm azardyr.

(Magt. Pyragy «S.es» 600 sax)

3. *Turkmen-pars sozlerinden bolan sinonimler*

Gaygy bar *gussa* bar, ýoldaş bar dert bar
Edep kaysy *ikram* kaysy bilinmez.

(Magt. Pyragy «S.es» 525 sax)

Diydi: «*Yuzde* xallar bar»

Diydi: «*Royda* guller xey».

(Magt. Pyragy «S.es» 156 sax)

Bir ak oe *gonak* barsaň,

Asla almaz ol *myxmany*.

(Magt. Pyragy «S.es» 243 sax)

Daş ediban *yyrak* eyle özüňni.

(Magt. Pyragy «S.es» 337 sax)

Yagmyr barany birlen gyş bolupdyr yazlarym.

(Magt. Pyragy «S.es» 525 sax)

Söweş bolar ol gun, namys aralsa,

Žeň duşmany üýşüp, zemin yarylśa.

(Magt. Pyragy «S.es» 429 sax)

Güýzüňden-kuwwatyňdan,

Dünýäniň nobatyndan.

(Magt. Pyragy «S.es» 326 sax)

Ryzkym awlap gezer men,

Col-beyaban icinde.

(Magt. Pyragy «S.es» 567 sax)

4. *Pars-turkmen sozlerinden bolan sinonimler*

Diydim: «*Gumry zybandyr*»,

Diydi: «*Şäxdi* diller xey».

(Magt. Pyragy «S.es» 156 sax)

Žeňgi –söweşe etdiň.

(Magt Pyragy»S es 260 sax)

Elmydam zar eylegen gozleri xun-gunca ay.

(Magt. Pyragy «S.es» 567 sax)

Mert köňlünde dayym baxardyr-yazdyr.

(Magt Pyragy «S,es» 221sax)

Tyla-gowxer genc-xazyna mal gozlar.

(Magt Pyragy «S es» 232 sax)

Xer bir soze zoşup-daşma ganyňdan.

(Magt Pyragy «S es» 319 sax)

Oturyp sen bir bicare-alacsyz.

(Magt Pyragy «S es»401sax)

Yardan yrak düşüp ara Daş gelse .

(Magt Pyragy «S es» 539 sax)

Niçeleriň perzent-zuryady oner

Ancalar biperzent otup baradyr.

(Magt Pyragy «S es» 575 sax)

Kuwwatyň kemelder güýzüň azdyrar

Keypi kella gelse aklyň azdyrar.

(Magt Pyragy «S es» 303 sax)

Bir daban zemine läşiň atarlap

Gara ere teniň garyp baradyr.

(Magt Pyragy «S es» 581 sax)

5. Arap –pars sozlerinden bolan sinonimler

Ady aleme pacdyr

Iki žaxan matakdir.

(Magt Pyragy «S es» 42 sax)

Bir yar bergil akly –dana.

(Magt Pyragy «Ses» 20 sax)

Bu azaýyp caglarymyzda *ažal peyman* gerekmes

(Magt Pyragy «S es»153 sax)

Akmak ozun *nadan* bile yar eylar.

(Magt Pyragy «S es» 348 sax)

Aryf bolup mest bolupdyr tilkiler

Dana molla biler bolsañ bil indi.

(Magt Pyragy «S es» 416 sax)

Şerap gozel, *mey* mest bolup icmage.

(Magt Pyragy «S es»424 sax)

Dunya axyr`etiñ *kesbi karidir*.

(Magt Pyragy «S es» 375 sax)

Mysallardan görnüşi yaly, arap, pars dillerinden turkmen diline birnace sözleriň gecmegi arkaly aşakdaky yaly sinonimleriň dorandigini bellemek bolyar.

Soltan-şax, xan, patyşa; misgin, pakyr, garyp, geda; gam-gussa, xasret, kulpet, gaygy, endişe; xaya-şerim, uyat, utanc; žepa, žebir, azap, suturem, zulüm; şükür-sabyr, takatkarar, aram, kanagat; nur-munewwer, yagty, aryf, dana, akyl; kaddy-kamaty, boyy-syraty; medet, xemayat, komek; myxman, gonak; baran, yagmyr; durs, dogry; beyaban, saxra, col; mar, yylan; toxmet, melamat; arwat, zagyp, ayal, xatyn we şuňa meňzeşler.

Türkmen diliniň oz sozlerinden xasyl bolan sinonimleri-de gormek bolyar:

Oten-gecen, gyzyl-al, gara-gozle, gor, uzak, daş, yalan-ýaşryk, arkan, yup, yygnamak, ýygşyrmak, yuwurmek, elmek, dogan, gardaş, ýagyş, yagmyr we şuňa meňzeşler mysal bolup bilerler.

1.2. Magtymgulynyň eserleriniň dilinde ulanylan omonimler

Ýazylyşy we aýdylyşy bir, emma aýry-ayry manny aňladýan sozlere omonimler diýilýar. Magtymgulynyň eserleriniň dilinde ulanylan kabir omonimlere duşýarys. Meselem: *«Para» sözüniň omonim bolup gelişine mysallar:*

Pygamber ornunda oturan kazy

Para ucin elin aca başlady

Bir para sopular «sopy men» diýrler

Soramayyn zalymlar tagamyň ier.

(Magtguly «Gaca başlady»)

«Xaly» sözüniň omonim bolup gelişine mysallar:

Her bende bir işdedir

Her kim bir haly gozlar.

(Magtguly «Ili gozlar»)

«Gara» sözüniň omonim bolup gelişine mysallar:

Kiştisi kolekde bendil galmayan

Gury gara eriň gadryn nabilsin.

(Magtguly «Gadryn nabilsin»)

«Garadyr» sözüniň omonim bolup gelişine mysallar:

Bir gozli diymese, garadyr, akdyr

Kor pakyr kümüşi, misi nabilsin.

(Magtguly «Nabilsin»)

1.3.Magtymgulynyň eserleriniň dilinde ulanylan antonimler

Dil biliminde gapma-garşylykly manyly sozlere antonimler diýýär. Magtymgulynyň eserleriniň dilinde antonimler cepercilik serişdesi xokmunde erlikli ulanylypdyr. Meselem:

Bir gun zaya eylar asman-zeminni

Deryalar gark eder suwa gamini.

(Magtguly «Oyler gorersen»)

Aden şaxy etgen Laxora azmy

Gaydyp ýarduň tapmaz, dagmy ya duzmi

(Magtguly «Xarap eylar»)

Xalal-xaram yygnan malyň

Soňra senden galažakdyr.

(Magtguly «Alažakdyr»)

Otdi ýazyň geldi gyşyň

Namaz, roza bolsun işiň

Xer cend ki ýaşasaň özüň
Ýagşy-yaman galar sözüň .

(Magtguly «Alažakdyr»)

Yokarda mysal alnan setirleriň 1-nzi, 3-nzi, 4-nzi bentlerinde şaxyr gapma-garşy sozlemleri edil žanly gepleşikde aýdylyşy yaly ulanmaga başarypdyr. Olar şaxyryň pikirini žemläp obrazly edip bermage xyzmat etdirilipdir. 2-nzi setirdaki antonimler şaxyr tarapyndan gaytadan iglenip (“Dag-duz”) xer soz özbaşyna alynyp sorag sozlem görnüşinde getirilipdir. Ikisiniň arasynda “Ya” kömekçisiniň bolmagy, şol şygyryň akgynly okalmagyna mumkincilik beripdir. Diymek, Magtymguly gapma-garşy sozlere biparx garamandyr.

Aşakdaky bentlere uns beriň.

Magrupdan maşyryga Sary

Iki şaxy başyňdadyr.

(“Nice ýaşyndadyr” goşgudan)

Ne ucin xaram iyr sen,

Xak berdigi xalal bar

(“Bilal bar” goşgusyndan)

Görşümüz yaly 1-nzi bentde şaxyr diňe bir dil turkmen diliniň baylyk laryndan peyдалanmak bilen caklenmandir. Ol zerurlyk, akgynlyk berse, onda arap-par s dilindaki antonimlerdenem peyдалanypdyrlar. Şu goşgy setirlerindaki “Magrypdan-maşyryga” sozi “Gundogardan-gunbatara” dien manyny aňladýar.

2-nzi bendinde bolsa Magtymguly antonimlere başgaça peyдалanypdyr.

1-nži setirindaki “Xaram” sozi 2-nži setirdaki xalal sozune gapma-garşydyr.

Durmuşda antonimler koplenc tirkeş sozlemler yaly bile ulanylyrlar. Meselem. Ak-gara, beyik-pes, uly-kici, gundiz-gize we şoňa meňzeş.

Emma biz Magtymgulynyň goşgularynda olaryň formada (ayry-ayrylykda), xer biri ayry setirlerde, bentlerde ulanylandygyny goz etiryaris. Şeýlelik bilen, beyik akyldar Magtymguly xer bir cepercilik serişdesine oran žogapkärli garapdyr. Ol sozleri şol sanda gapma-garşy sozleri-de (antonimleride) döredizilik labaratoriyasynda payxas eleginden gecirip, aytmak isleyan pikirine beržek manysyna xyzmat etdiripdir.

Bulardan başga-da Magtymguly Pragynyň dörediziliginde “dul” (dul-ayal) dul (oy içiniň cep “ya-da sag gapdaly), “duzgun” (edip, tertip kada duzgun) “duzgun” (tertipleşdirmek yupe duzmek” žar” (cil suwunyň akyan ugry) “žar” (dowek duybi, bir zat barada xabar bermek yaly omograflar ulanylyar. Ene-de, “Işžek”(goyan aly) içžek (suw icmek). Ya-da (baglaýžy) yaly omofonlar ulanylyar. Şaxyryň dörediziliginde sözün durli wariyantlaryna duş gelmek bolyar.

Şaxyryň dörediziliginde leksiki tarapdan turkmen we umumy turki sozler agdyklyk edyar.

Magtymgulynyň dilinde “Abyxayat, Badyxaba, Bezzad, berkarar, bikemal, hoşwagt, naletkerde, nurydide, salamnama, xumarbaz”, yaly duş gelyar. Meselem.

Özüni sak laber Abu xayat suwundan (M. P.)

Naletkerde ogul dogdy dogmady (M. P.)

Adam ozun bilmez bikemal bolar.

Şaxyryň dilinde “Bi, na, bet, xem, stan, zar, anna, ş, ar, kar, gar, ende, anda, Keş, nama, paraz, xor” yaly prefiksler we sufiksler duşýar Meselem.

Meni giriftar eýlediň (M, P.)

Lalezar Xindistan sozleri we ş. m.

Şaxyryň dörediziliginde “zisim ,ylym, alym, pikir, kepil, taryx, metžit, dere, medrese, xalys, şygyr, layyk, perizat, peyda, taleý, dukan, dunya, mulk, Myrat, Nartac yaly arap dilinden gecen sozlere duş gelmek bolyar. Meselem.

Täleýiň ters gelip bagtyň şor bolsa

Panu dagyň peri dişi syndyrar

Köňül dukanyň barmeniň.

Dunya sozi meňzär duzsyz tagama,

Soz icinde gelin-gyz xem bolmasa.

Şaxyryň dörediziliginde “gyrnak, cory, turmen, rupyya, garap, teňňe, patyşa, wezir” yaly taryxy orxogizimler xem ulanylyar.

Magtymguly Pyragynyň dörediziliginde frazelogik durnukly soz duzumlerine xem duş gelmek bolyar. Şaxyr “Aňlamany sozleme tamda gulak bar” Meselem.

Aňlamaý sozleme tamda gulak bar

Bolar bolmaz sozi aýdyžy bolma.

Asyl durnukly soz duzumleri dien termin, esasan, komponentleriniň asyl manylarynyň saklanmagy, leksiki yuze cykan düşünzedir. Olar esasan, belli bir ady wakany, xereketi, protsesi asyl manysynda metaforik xasietsiz aňladýarlar.

NETIZE

Biz kesplik işiň dowamynda alyp baran barlaglarymyzdan aşakdaky yaly netizelere geldik:

1. Magtymgulynyň kakasy Dowletmammet azady oz eserlerini kone medrese-cagatay dilinde doreden bolsa, onuň ogly Magtymguly özüniň goşgularyny hemma düşnükli bolan şol dowurlerdaki türkmenleriň ahlisi ucin düşnükli bolan turkmen sözleýiş dilinde doredipdir.

2. Şaxyryň diliniň fonetikasynda-da, leksikasynda-da, grammatikasynda-da şöxlelenen hazirki zaman turkmen diliniň elementleriniň gaty kandigine goz etirdik. Şaxyryň biziň elimizde bar bolan eserleriniň dilinden belli bolşy yaly, onuň dilinde xem xazirki zaman turkmen dilinde bar bolan cekimli we cekimsiz sesler bolupdyr. Şol sesler naxili sozde gelişine garap, artikulyatsiya taydan xer xili okalypdyr.

Magtymgulynyň eserleriniň dilinde uzyn cekimli sesleriň aýdylyşlaryny alamatlandyryan yorite belgi ulanylmadyk bolsa-da, goşgularda sazlaşyp gelmek tayyndan belli boluşyna gora, xazirki zaman turkmen dilindaki yaly, cekimli sesleriň uzyn we gysga aydylmak xasieti bolupdyr.

3. Magtymgulynyň eserleriniň diliniň fonetikasynda xem, xazirki zaman turkmen dilinde bolşy yaly, kabir dymyk sesler bilen gutaran sözleriň soňuna cekimli sesler bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, sözüň soňundaky dymyk sesler acyk seslere owrulipdir.

4. Şaxyryň eserleriniň diliniň fonetikasynda kabir iki xili aydylyan sözleriň dymyk warianty has kopirak ulanylypdyr. Muňa: **köňül**, **tirikleyin**, **toke**r dien yaly sozler mysal bolup biler.

5. Magtymgulynyň eserleriniň diliniň fonetikasyndan cekimsiz sesleriň boluşlary xem esasan xazirki zaman turkmen dilindaki yalydyr. Yone cekimsiz sesleriň ozara assimilleşmeklerine gelenimizde, xazirki zaman turkmen dilindaki cekimsiz sesleriň assimilleşmelerinden azdyr.

6.Şaxyryň eserleriniň dilinde duş gelyan bogun galyplary xakynda gürrüň edilende, iki sany acyk we dört sany yapyk bogun bolup, olar xem öňki turkmen dilinde duş gelyan bogun galyplaryndan ybaratdyr.

7.Magtymgulynyň eserleriniň dilinde sözleriň basym bilen aydylmagy xem, esasan xazirki zaman turkmen dilindaki yaly bolupdyr. Yagny kabir basymy oz ustune gecirmeyan goşulmalar sözün soňuna goşulmadyk wagtynda, basym şol sözün soňky boguna düşýär.

8. Şaxyryň eserleriniň diliniň morfologiyasyny ozunden öňki asyrlardaky ýazgylaryň morfologiyasy bilen deňeşdirenimizde,ikisiniň arasynda duypli bir üýtgeşiklik goze ilmeyar. Şeýlelikde, Magtymgulynyň eserleriniň diliniň morfologiyasynda-da xazirki zaman turkmen dilinde bar bolan soz toparlarynyň xemmesi duş gelyar.

9. Magtymguly özüniň ussatlygy bilen şol dowurlerdaki şaxyrlardan tapawutlanyar. Ol özüniň eserlerinde sözleriň gocme manyda gelişlerini xer xili formada ulanmak bilen, öň yatlap geçişimiz yaly, bu meselede xem turkmen diliniň baylygyndan giň suratda peydalanypdyr.

10. Şaxyryň eserleriniň diliniň leksikasynda ozunden öňki dowurlerde doredilen eserleriň diliniň leksikasy kop ulanylypdyr. Şonuň bilen birlikde Magtymgulynyň eserleriniň diliniň leksikasynda oz dowri bilen baglanyşykly bolan kabir leksik aýratynlyklar hem duş gelyar. Onuň eserleriniň diliniň leksikasyny ozunden öňki asyrlardaky eserleriň leksikasy bilen deňeşdirenimizde, halk diliniň doly suratda Magtymguly tarapyndan peydalanylandygyny acyk gormek mumkin.

11. Şaxyryň dörediziliginde, öňki eserlere garanyňda, arap-pars sozleri oran az ulanylypdyr. Şeýle-de bolsa, Magtymguly oz dörediziliginde arap-pars sozlerini duybunden ulanmandyr diymek bolmaz. Sebabi, naxili-de bolsa, ol sozler şaxyryň dorediziliginde-de belli bir derežede orun tutupdyr. Aýratyn xem arap-pars sozleri Magtymgulynyň dini xasietde bolan şygrylarynda koprak ulanylypdyr.

12. Magtymgulyň leksikasynda duş gelyan aýry-aýry sozlere, terminlere gelenimizde, olaryň kopusi henize cenli hem xazirki zaman türkmen dilinde aktiw suratda ulanylyar.

13. Magtymguly özüniň ussatlygy bilen xer sozi oz erinde ullanmagy başarypdyr, onuň leksikasynda duş gelyan sozler şol erde oran konkret many beryar. Şoňa gora-de şaxyryň dörediziliginde duş gelyan sozleri xer tarapa cekmek ya-da bu soz naxili ulanyldyka diyip oylanmak yaly zatlar kop erde esasan duş gelmeyar.

14. Magtymguly özüniň ceper dörediziliginde, türkmen diliniň her hili baylyklaryndan ustunlikli peydaalanmagy başaryşy yaly, sinonimleri, omonimleri we antonimleri hem gerekli yerinde ulanyp, olaryň usti bilen goşgy setirlerinde oran konkret many bermegi başarypdyr.

Umuman aydanymyzda beyik şaxyr Magtymguly-Pyragynyň dörediziligi türkmen milli diliniň berkarar tapmagy ucin dilimiziň fundamenti bolup galyar diysek ýalňyşmaýarys.

PEYDALANYLAN EDEBIYATLAR.

1. Annanurow.A. Diliň sozluk sostawy xakynda.- Aşgabat., 1961.
2. Azymow. P. Xazirki zaman turkmen dili.-Aşgabat.-1959.
3. Azymow.P. Xazirki zaman turkmen dili (giriş leksika) –Aşgabat, 1959.
4. Azymow. P. Turkmen diliniň meseleleri. Aşgabat,-1969.
5. Berdiew. R. Magtymgulyda diliň cepcilik serişdeleri
”Mugallymlar gazetini” 1959-njy .16-njy aprel.
6. Baylyew S. Turkmen diliniň taryxy grammatikasy. Aşgabat,- 1992.
7. Garryew.B. Magtymguly. Aşgabat., 1975..
8. Geldimyradow.A. Turkmen edebi dilinde wariantlaşma. Aşgabat, 1983 .
9. Tacmyradow.T. Turkmen edeyai diliniň leksikasynyň sowet dowerunde normalanyşy.-Aşgabat 1971.
10. Xydyrow. M.N. Turkmen diliniň taryxyndan materiallar. – Aşgabat 1962.
11. Magtymguly şygrylar., 1-tom. Aşgabat., 1992-94 y.
12. Magtymguly (Bagyşla bizni) cap edilmedik goşgular –Aşgabat. 1992.
13. Režepow .R. Edebiyat ylymynda degişli terminleriň sozlugi – Aşgabat., 1968.
14. Çöňňäew.Ya. Xazirki zaman turkmen dili leksika –Aşgabat, magaryf.1988.
15. Çöňňäew.Ya. Xazirki zaman turkmen diliniň leksikologiyasy.- Aşgabat, 1972.
16. Çöňňäew .Ya. Turkmeng diliniň leksikasy.-Aşgabat., 1973.

MAZMUNY

Giriş.....4-sah.

**I BAP. Magtymgulynyň şygrylarynyň diliniň
fonetikasy.....9-sah.**

**II BAP. Magtymgulynyň eserleriniň diliniň
Morfologiyasy.....15-sah.**

**III BAP. Magtymgulynyň şygrylarynda sözleriň
Ulanylyşy.....29-sah.**

Netize.....52-sah.

Peydalanylan edebiyatlar.....55-sah.